

Бажан О. Г. (м. Київ)

СТАН ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В СЕРЕДИНІ 1960-х–80-ті РОКИ

Крах економічних реформ М. Хрущова, посилення консервативних тенденцій у суспільно-політичному житті у середині 1960-х років, що починають простежуватися відразу після приходу до влади у Москві нового партійного керівництва на чолі з Л. Брежнєвим, не могли не позначитися на духовній сфері радянського суспільства в тому числі українського народу. Суперечлива ситуація в царині культури в другій половині 1960-80-х років визначалася з одного боку посиленням ідеологічного диктату, консервацією елементів і традицій “культового” періоду, з іншого – пробудженням національної самосвідомості. Високі кількісні показники часто-густо не відповідали якісним зрушенням у духовному житті Української РСР, про що свідчило становище у освітянській галузі. У 1960-1980-х роках першочергова увага партійно-державного керівництва країною приділялася розвитку і покращенню системи народної освіти, яка традиційно вважалася складовою частиною ідеологічної системи. Згідно рішень XXIII з'їзду КПРС у 1966 р. розпочалось впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Неухильно зростала мережа шкільних закладів (на 1990 р. в Україні діяло понад 20 тисяч шкіл, у яких здобували освіту 6 млн. 851 тис. учнів), професійно-технічних училищ (на 1987 р. у республіці функціонувало понад 1200 ПТУ усіх видів, де навчалось понад 710 тисяч учнів), відкривалися численні нові вузи (у 1986 році в УРСР налічувалося 146 вищих навчальних закладів проти 135 в 1960 р., а кількість студентів збільшилась з 417 тис. до 850 тис.), зміцнювалася їх матеріально-технічна база. Водночас було багато зроблено для розв'язання проблеми вчительських кадрів, поліпшення якості підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою. Здійснення широких заходів щодо реформування школи дали змогу до 1976 року завершити перехід до загальнообов'язкової середньої освіти в УРСР.

Статистичні дані промовисто свідчили про досягнення певного прогресу у розвитку загальної освіти в Україні протягом 1960-80-х років. Втім в умовах функціонування командно-адміністративної системи радянській школі не вдалося уникнути ряд негативних явищ. Запровадження середнього всеобучу, створення нових навчальних закладів, нарощування кількості фахівців із вищою освітою відбувалось на тлі поглиблення ідеологізації та денационалізації навчально-виховного процесу. Освіта в УРСР стрімко відставала від науково-технічного процесу і не відповідала потребам часу. Рівень та якість підготовки фахівців як у республіці, так і в СРСР

в цілому, значно відставав від світового. Разом з тим, офіційна влада, притримуючись політики “злиття націй”, продовжувала стимулювати процес русифікації української школи. Нерівноправне становище української школи значною мірою закріпила постанова ЦК КПРС від 31 червня 1978 р. “Про подальше вдосконалення вивчення й викладання російської мови в союзних республіках”,¹ що визначала виділення додаткових асигнувань на підготовку підручників і програм з російської мови та літератури у школах, технікумах, вищих учбових закладах, збільшення годин на її викладання, створення нових періодичних видань. Закріплення пріоритетності російської мови, розширення сфери її вжитку мала на меті й постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. “Про подальші заходи по вивченню російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік”². Нею було передбачено збільшення з 1984 р. вчителям підготовчих та 1-3 класів, що ведуть навчання російською мовою, вчителям російської мови та літератури IV-XI класів шкіл та шкіл-інтернатів всіх типів та найменувань, професійних та середньо-спеціальних учбових закладів з національною мовою навчання, розташованих в сільській місцевості, селищах міського типу посадових окладів на 15%. Це матеріальне заохочення також підпорядковувалось витісненню української мови з сільських, селищних шкіл, де вона посідала належне місце.

У результаті цілеспрямованої урядової національно-мовної політики в 1986-1987 навчальному році, в порівнянні з 1955-1956 роком питома вага учнів у школах з українською мовою зменшилась з 72,8% до 40,6%. Лише 24% дітей, охоплених дошкільною формою виховання, відвідувало дитячі садки і групи з українською мовою³. Наприкінці 1980-х років 700 тисяч українців Криму не мали жодної власної школи.⁴ Тенденція до скорочення шкіл з українською мовою викладання мала стійкий характер в обласних центрах України, промислових містах Донбасу та Придніпров'я.

В цілому, незважаючи на ряд істотних помилок і викривлень у реформуванні освітянської галузі в 1960-1980-х роках, в Україні вдалося створити значний високий науковий і культурний потенціал та забезпечити високий освітній рівень населення республіки.

Згідно з законами і принципами, що домінували в радянському суспільстві та з урахуванням науково-технічної революції, що охопила передові країни світу, розвивалася наука в УРСР. Екстенсивний розвиток економіки позначився на

динаміці зростання наукового потенціалу України (в 1960 р. загальна кількість науковців у республіці становила 46 тисяч, то на 1987 р. - 213 тисяч), збільшенні числа нових спеціалізованих наукових установ, підрозділів, відділів, лабораторій у складі Академії наук (у 1962 р. її президентом став Б. Патон). Впродовж 1960-80-х років вченими АН УРСР проводилися дослідження з ряду найважливіших напрямків науково-технічного прогресу. Зусиллями співробітників українського науководослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 році одержано перші штучні алмази. Колективом Інституту кібернетики АН УРСР на чолі з його директором В. Глушковим, спроектовано і збудовано цифрову машину "Київ" (1960), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю "Дніпро" (1961), машини "Промінь" (1962), "Мир" (1964). З 1966 року у фізико-технічному інституті АН УРСР став до ладу найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів. Практичних результатів домоглися українські науковці у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та чистих металів і сплавів, у вивченні характеристик твердого тіла й низьких температур. Широкого визнання в середині 1960-х років набули дослідження і винаходи групи вчених з Інституту теоретичної фізики АН УРСР під керівництвом академіка Миколи Боголюбова в області статистичної фізики, нелінійної механіки, квантової теорії поля, надплинності й надпровідності. Не мали аналогів у світі наукові розробки, здійснювані співробітниками конструкторського бюро "Південне" (засноване у 1954 р. у Дніпропетровську) у галузі аеродинаміки, балістики, матеріалознавства, ракетобудування. Вагомим був внесок вчених та спеціалістів КБ "Південне" і у реалізацію космічної програми СРСР. Під орудою генеральних конструкторів М. Янгеля (1954-1971) та В. Уткіна (1971-1990) у Дніпропетровському ракетно-космічному центрі були створені декілька поколінь вітчизняних бойових ракет, відомі космічні носії "Космос", "Інтеркосмос", "Циклон-2", "Циклон-3", ракетно-космічна система "Енергія-Буран".

Практичну цінність мали наукові здобутки колективів учених в царині сільськогосподарських наук. У Миронівському науководослідному інституті селекції і насінництва пшениць, який очолював академік АН УРСР В. Ремесло, були створені всесвітньо поширені сорти озимої та ярої пшениць (Миронівська-264, Миронівська ювілейна, Миронівська яра та ін.). Продовжувалася робота вітчизняних селекціонерів по виведенню нових сортів кукурудзи, цукрових буряків, картоплі, винограду. Помітні зрушення відбулися у галузі біотехнологій.

Проте значна кількість наукових новацій, технологій і винаходів не знайшла свого втілення у виробництві. Існуючий механізм господарювання, перевага екстенсивних шляхів розвитку

економіки над інтенсивними приводили до ігнорування всіх цінних ініціатив науковців, досягнення науково-технічної революції. На початок 1980-х років лише 10-15% підприємств були механізовані або комплексно автоматизовані.

Бюрократичні перепони, ідеологічний диктат не тільки гальмували фундаментальні дослідження, а й породжували несприятливу атмосферу в творчих колективах науковців. Надзвичайно в складних умовах перебувала вітчизняна історична наука. Певне національне пожвавлення першої половини 1960-х років змінилося тривалою прохолодою до всього національного. Особливо сильні "заморозки" відчувалися в період перебування на посаді секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Валентина Маланчука. Останній всіляко прагнув підтвердити інтернаціоналістський характер своєї діяльності, рішуче брався за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української наукової інтелігенції. З ініціативи В. Маланчука в першій половині 1970-х років проводився спланований в ідеологічних підрозділах ЦК КПУ справжній погром історичної науки, здійснювалось відлучення від роботи найбільш кваліфікованих наукових кадрів.

В кінці 1972 року виникла "справа" Інституту археології АН України. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались в допущенні ряду "історичних, методологічних і теоретичних помилок". Бажання науковців поновити щорічник "Київська старовина" розцінювалась ЦК КПУ як спроба націоналізму, оскільки в ньому "... не висвітлюється зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північної та Північної-Східної Русі". Дратувала партпаратників і сама назва щорічника, яка нібито "повторює назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку"⁵.

За поданням В. Маланчука у квітні 1973 року було викрито "групу націоналістів" в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського. Ідеологічне збочення вчених полякало в тому, що вони підготували і видали бібліографічний покажчик "Українське радянське карпатознавство", в якому поряд з творами радянських вчених були подані праці "українських буржуазних націоналістів" Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Катерини Грушевської та інших⁶.

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР. В його стінах не знайшлося можливості для обговорення цікавої за своїм задумом статті Михайла Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання?" (в науковій розвідці піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди 1654 року), що відразу була віднесена до розряду антирадянських. Після видання згаданої праці за кордоном її автор піддавався переслідуванням, обмежувався в друці. В 1972 році були звільнені з роботи кандидати історичних наук Олена Апанович та Олена

Компан, які власними коштами підтримували "громадські каси" допомоги українським політ'язням. З острахом бралися за перо І. Бойко, К. Гуслистий, І. Гуржій, В. Дядиченко, Я. Дзира, які не в руслі ідеологічних потреб партії творили історичну науку.

Жорсткий ідеологічний пресинг, введений Маланчуком і його найближчим оточенням відчували на собі українські письменники і митці. Впродовж 1970-х років в апараті секретаря ЦК по ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти "проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень у здійсненні національної політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень в питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного". У нехтуванні принципів соціалістичного реалізму піддавались забороні та гонінням визнані майстри слова Олесь Бердник, Іван Білик, Євген Гуцало, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Борис Антоненко-Давидович, Микола Руденко, Василь Стус, Станіслав Тельнюк. В січні 1972 року за написання автобіографічної повісті "Більмо", про перебування в радянських політичних таборах (книгу опубліковано на Заході і перекладена багатьма мовами світу) заарештовано і засуджено до семи років таборів і 3-річного заслання львівського письменника М.Осадчого.

За написання та переправлення на Захід в 1975 році літературно-публіцистичної розвідки "Набої для розстрілу" (Ненько моя, ненько) присвячену судовому процесу "Спілки визволення України" було ув'язнено письменника, кінематографіста Снегірьова Гелія.

Гострої критики з боку вищого політичного керівництва зазнали роман Р. Іваничука "Журавлиний крик" та п'єса драматурга О. Коломійця "За дев'ятим порогом", в яких невірно зображені сторінки історії Запорозької Січі. Надмірне захоплення козаччиною в романі "Собор" ставилось в провину одному з патріархів української літератури Олесю Гончару. В 1970- на початку 1980-х років продовжувалась політика штучного замовчування творчості талановитої української поетеси Ліни Костенко. Навіть тоді, коли її віршований роман "Маруся Чурай" (1979р.), що змальовує епоху Б. Хмельницького, широко поширювався в "списках", декламувався на різноманітних неофіційних літературних вечорах, численні цензори продовжували штампувати висновки про недоцільність публікації неперсичного літературного твору.

Водночас, попри численні ідеологічні кампанії, гонитви й репресії, українська література збагатилася рядом високоякісних, майстерних творів. У цей час скарбничка українського слова поповнилася творами О. Гончара "Берег любові", "Бригантина", "Троян", "Твоя зоря", "Тронка", романами В. Мушкетика "Позиція", "Рубіж", "Яса", М. Стельмаха "Велика рідня", "Кров людська - не кисля", "Хліб і сіль", збірками віршів І. Драча,

І. Жиленко, Р. Лубківського, О.Забужко. Широкою популярністю серед читацького загалу користувалися історичні романи П. Загребельного "Розгін", "Диво", С. Скляренка "Святослав" і "Володимир", драматичні твори М. Зарудного, п'єси В. Минка.

Переборюючи всілякі партійні перестороги розвивалось кіномистецтво України. У 1960- на початку 1980-х років найбільшою популярністю у глядачів користувалися кінофільми "Тіні забутих предків" С. Параджанова, "Вечір напередодні Івана Купала" і "Легенда про княгиню Ольгу" Ю. Іллєнка, "Камінний хрест" та "Тривожний місяць вересень" Л. Осика, "Вавілон-XX" І. Миколайчука, "Женці" та "Високий перевал" В. Денисенка, "У бій ідуть тільки "старики", та "Ати-бати йшли солдати..." Л. Бикова. Проте кожен нестандартний крок кіномитця перебував під негласним наглядом ідеологічного апарату ЦК КПУ і отримував свою політичну а в деяких випадках і юридичну оцінку. Внаслідок грубого втручання в творчість, політичної та ідеологічної корекції виробництва кінофільмів на Одеській та Київській кіностудіях на тривалий час потрапили на полиці фільми К. Муратової "Короткі зустрічі" (1968, вийшов на екран 1987), "Довгі проводи" (1971, вийшов на екран 1987), кіноробота Ю.Іллєнка "Криниця для спраглих" (1965, у прокаті 1987)⁷. Об'єктом для шельмування з боку владних структур було обрано також глибоко національний за своїм змістом і формою кінофільм Ю.Іллєнка "Білий птах з чорною ознакою" (1971). Протягом довгих років був відлучений від роботи Сергій Параджанов.

Суворі вердикти самобутнім роботам визнаних кіномитців змушувало багатьох кінематографістів з великою обережністю братися як за українську тематику, так і озвучення фільмів українською мовою.

Дедалі більше втрачав національну особливість український театр. Незважаючи на те, що протягом 1965-1985 років кількість театрів в УРСР збільшилась майже на третину, українські драматичні твори становили лише четверту частину їхнього репертуару, а українська мова майже повністю була витіснена російською. Життєвість українського театру у ті роки засвідчували своєю роботою артисти Н. Ужвій, А. Роговцева, Б. Ступка, О. Кусенко та інші.

Новаторством та оригінальністю в образотворчому мистецтві у 1960-80-х роках відзначалися твори скульптора і живописця І. Гончара, художників А.Горської, Л.Семикіної, О.Заливахи, Г.Севрук, М.Касіяна, М.Дерегуса. У сфері народного декоративно-вжиткового мистецтва особливої популярності набула творчість М. Приймаченко, К. Вілокур, С. Кульчицької.

Традиції української національної музики у згаданий період примножували композитори Григорій і Платон Майбороди, Мирослав Скорик, Ігор Шамо, Володимир Івасюк, Андрій Штогаренко.

Посилений ідеологічний контроль, що здійснювався політичним керівництвом республі-

ки призвів до значної поляризації в літературно-мистецькому середовищі. Однак, незважаючи на існування широкомасштабної системи заборон у галузі освіти, науки та культури, всілякі переслідування та репресії представників творчої

інтелігенції з боку владних структур, науковий та творчий доробок українських інтелектуалів 1960-1980-х років гідно репрезентував Українську РСР на світовій арені.

Примітки:

1. Російський державний архів новітньої історії (далі -- РДАНІ).- Ф. 89, оп. 23, спр.31. – Арк. 1-7.
2. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.25, спр.2550. – Арк. 7.
3. РДАНІ.-Ф. 89, оп. 23, спр.40. – Арк.4-7.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). – К., 1999. – С. 204.
5. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.25, спр. 867. – Арк.160-166.
6. Там само. – Арк.109-111.
7. Там само. – Оп. 6, спр.3954. – Арк.21-22.

